

Paulina Forma

Antynomie funkcji rodziny wielodzietnej

Pedagogika Rodziny 2/3, 62-72

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

może być naruszona w przypadku zaistnienia jakiegokolwiek dysfunkcji życia rodziny wielodzietnej.

Antynomie funkcji rodziny wielodzietnej odnoszą się do tzw. antynomii praktycznych, gdzie warunki realizacji założonych funkcji wzajemnie się wykluczają.

Wspomniane powyżej antynomie funkcji rodziny wielodzietnej rozważono w niniejszym artykule pod kątem rezultatów wywołanych przez działania lub zachowania członków rodziny wielodzietnej.

Mogą mieć one charakter zamierzony lub niezamierzony. Podejście to odnosi się do realizowanych funkcji w wyniku wpływów wewnątrz – i zewnątrzrodzinnnych. Funkcje rodziny wielodzietnej zmieniają się stosownie do warunków społeczno – ekonomicznych tych rodzin, w zależności od stopnia i możliwości zaspokajania potrzeb jej członków. Można je zatem rozpatrywać w zależności od wpływów społecznych, gdyż rodzina jest grupą społeczną otwartą na wszelkie wpływy wewnątrzrodzinne i zewnątrzrodzinne.

Pomysł, zastosowania pojęcia antynomii, ma związek z pewnym rodzajem samoodniesienia oraz deskryptywnym podejściem do tego problemu. Stąd w kontekście funkcji rodziny wielodzietnej nie starano się za wszelką cenę zlikwidować antynomii, lecz zmierzano do ich opisanie.

3. Klasyfikacje funkcji w odniesieniu do rodzin wielodzietnych

Mając na uwadze fakt, iż rodzina pełni w społeczeństwie rolę pierwotnej grupy socjalizacyjnej i w związku z tym posiada wiele prerogatyw w niniejszym artykule odniesiono się do kilku klasyfikacji jej podstawowych funkcji.

Podziały funkcji rodziny wielodzietnej uzasadnić można wieloma podejściami, analizując doniesienia na gruncie pedagogiki, socjologii, psychologii, dzieląc na podstawowe i pochodne.

Wielu badawczy środowiska rodzinnego często odwołuje się do klasyfikacji Z. Tyszki [1979]. Wyróżnił on następujące funkcje rodziny:

- materialno-ekonomiczną
- opiekuńczo-zabezpieczającą
- prokreacyjną
- legalizacyjno-kontrolną
- socjalizacyjną
- klasową
- kulturalną
- rekreacyjno-seksualną
- towarzyską
- emocjonalno-ekspresyjną.

Wśród badaczy funkcji rodziny wielodzietnej wymienić należy również J.A. Pielkowską [1988], zdaniem której funkcje rodziny - to te skutki działań, bez których społeczeństwo nie może istnieć, a które zaspokajają zarazem potrzeby psychiczne, emocjonalne i społeczne jej członków. Jest to więc działanie rodziny zwrócone ku sobie i ku społeczeństwu. To właśnie funkcje rodziny decydują o jej społecznym znaczeniu i wpływają na podstawowe dziedziny życia jej członków.

Kolejną klasyfikację, którą można odnieść do zadań zarówno członków rodziny, jak też zadań ogólnospołecznych przedstawiła M. Ziemska [1996]. Funkcje rodziny skategoryzowała następująco [1986]:

- funkcja prokreacyjna, związana z dostarczaniem nowych członków całej społeczności, zaspokajaniem potrzeb seksualnych męża i żony,
- funkcja produkcyjna – związana z dostarczaniem społeczeństwu pracowników, w efekcie przyczyniająca się do zwiększenia twórczych i wytwórczych sił,
- funkcja usługowo-opiekuńcza – zapewniająca wszystkim członkom rodziny codzienne usługi (wyżywienie, czystość, mieszkanie, ubranie itp.),
- funkcja socjalizacyjna – przejawiająca się nie tylko w stosunku do dzieci, które dzięki życiu w rodzinie wrastają w społeczeństwo, ale i współmałżonków, gdyż proces dostosowywania się ich w małżeństwie jest procesem socjalizacyjnym,
- funkcja psychohigieniczna – która dzięki zapewnieniu członkom stabilizacji, bezpieczeństwa, możliwości wymiany emocjonalnej i stworzeniu warunków do rozwoju osobowości, przyczynia się do ich dojrzałości emocjonalnej (nazywana zamiennie funkcją ekspresji uczuć, zrozumienia i uznania).

Ze względu na wielość podziałów funkcji rodziny nie sposób wymienić wszystkich, dlatego na użytek swojej pracy skupiam uwagę na podstawowych, na ogół wymienianych i mających wpływ na proces socjalizacji dziecka.

Wśród ogólnych klasyfikacji funkcji na gruncie pedagogiki wyróżnić można m.in. funkcje:

- biologiczno-opiekuńczą
- kulturalno-towarzyską
- ekonomiczną
- wychowawczą [Kawula i in. 1998: 57].

W odniesieniu do dokumentów normatywnych, tj. regulujących funkcjonowanie placówek opiekuńczo-wychowawczych, stworzonych na wzór środowiska rodziny wielodzietnej (mam tu na myśli m.in. rodzinne domy dziecka) wymieniane się następujące funkcje:

- opiekuńcza
- wychowawcza
- socjalizacyjna

- kompensacyjna
- dydaktyczna.

Badacze rodziny są zgodni, iż podstawowe funkcje to funkcja prokreacyjna, opiekuńczo-wychowawcza i socjalizacyjna, uszczegóławiając je następująco:

- funkcja prokreacyjna (związana jest z utrzymaniem ciągłości biologicznej społeczności, ponadto w małżeństwie współżycie seksualne partnerów zyskuje społecznie aprobowaną formę, a rodzina stanowi społeczną legalizację procesu rozrodczości),
- funkcja opiekuńczo-wychowawcza (związana z zaspokajaniem podstawowych potrzeb w rodzinie, to właśnie od właściwego pełnienia przez jej członków tej funkcji zależy w dużej mierze zdrowie psychiczne człowieka i klimat emocjonalny, w którym przebiega socjalizacja dziecka) [Rodzewicz, 1980: 9].
- funkcja socjalizacyjna (związana z przekazywaniem dorobku kulturowego społeczności, kształtowaniem osobowości podopiecznych, czyniąca człowieka z istoty biologicznej istotą społeczną, czyli zapewniającą ciągłość kulturową społeczności; realizacja tej funkcji w rodzinie wielodzietnej umożliwia kierowanie procesem zdobywania określonej pozycji społecznej przez młode pokolenie, gdyż rodzina ucząc swych członków norm i wzorów życia społecznego, stoi na straży ich przestrzegania i respektowania).

Poziom realizacji każdej, z wymienionych powyższych klasyfikacjach funkcji uzależniony jest od wielu czynników, do których zaliczyć można: okres życia dzieci, wydolność wychowawczą rodziców, więź emocjonalną pomiędzy rodzicami a dziećmi, warunki ekonomiczne rodziny, świadomość rodziców w związku z powinnościami rodzicielskimi, wpływy kulturowe w ramach oddziaływań globalnych oraz środowisko życia rodziny wielodzietnej.

Każdą rodzinę, w tym także wielodzietną charakteryzuje względna stabilność i tożsamość, a równocześnie jest ona układem podlegającym rozwojowi i zmianom, gdyż jak słusznie wskazują E. Leśniak i A. Dobrzyńska-Masterhazy [1996] rodzina jest strukturą dynamiczną.

W przypadku naruszenia optymalnego poziomu realizacji którejkolwiek z funkcji rodziny wielodzietnej, mamy do czynienia z ograniczeniem poczucia bezpieczeństwa jej członków, czasami dezintegracją życia rodziny i jej kryzysem, a także projekcją rodziny wielodzietnej w kategoriach pozytywnych i negatywnych (antynomia).

Takie podejście jest często prezentowane w literaturze. Umiejscawia ono tym samym rodzinę wielodzietną wśród innych kategorii rodzin, zagrożonych wykluczeniem społecznym, ekskluzją czy marginalizacją.

Zaprezentowany powyżej przegląd funkcji rodziny w ujęciu kilku autorów pozwala wysunąć wniosek, że w każdej klasyfikacji pojawia się „pewien trzon zawierający funkcje: prokreacyjną, socjalizacyjną, emocjonalną i ekonomiczną.

Badacze w Polsce i na świecie są zgodni, iż niezależnie od liczby funkcji i sposobów ich hierarchizowania zadaniem rodziny jest utrzymanie ciągłości biologicznej i kulturalnej społeczeństwa, zaspokojenie podstawowych potrzeb emocjonalnych i bezpieczeństwa, czyli równowagi psycho-emocjonalnej członków” [Kazubowska, 1997: 322].

4. Zadania rodzin wielodzietnych

W teoretycznej analizie dotyczącej antynomii funkcji rodziny wielodzietnej należy wyróżnić pojęcie zadań. Odnosząc się do powyżej opisanych funkcji rodziny posiadającej liczne potomstwo, nie sposób pominąć czynności (zadań), uszczegółwiających powyższe funkcje. Takie podejście potwierdzają m.in. słowa J. Żebrowskiego, iż „funkcje rodziny to zespół przypisywanych jej zadań oraz efekty, które są ich wynikiem” [Żebrowska, 2001: 16].

W literaturze pedagogicznej wyróżnia się następujące zadania rodzin wielodzietnych:

- zaspokajanie potrzeb materialnych i zdrowotnych dziecka przez zapewnienie warunków niezbędnych dla prawidłowego rozwoju fizycznego (żywność, higiena, mieszkanie, wypoczynek) oraz uczenie umiejętności rozumienia innych, umiejętności współdziałania;
- zaspokajanie potrzeb psychicznych, a w szczególności emocjonalnych, uczenie kultury wyrażania uczuć, umiejętności rozumienia innych, współdziałania;
- zaspokajanie potrzeb związanych z rozwojem intelektualnym przez stwarzanie sytuacji sprzyjających wzbogacaniu wiedzy, zapewnienie warunków do nauki, rozwijanie zainteresowań i aspiracji życiowych oraz kształtowanie motywacji ustawicznego uczenia się;
- przekazywanie dziedzictwa kulturowego, wprowadzanie w świat wartości, norm współżycia społecznego i zagadnień społeczno-politycznych oraz kształtowanie postaw patriotycznych;
- wdrażanie dziecka do pracy, kształtowanie poczucia odpowiedzialności i umiejętności współdziałania w zespołach;
- przygotowanie do samodzielnego życia w rodzinie i społeczeństwie [Śpiczko, 1981].

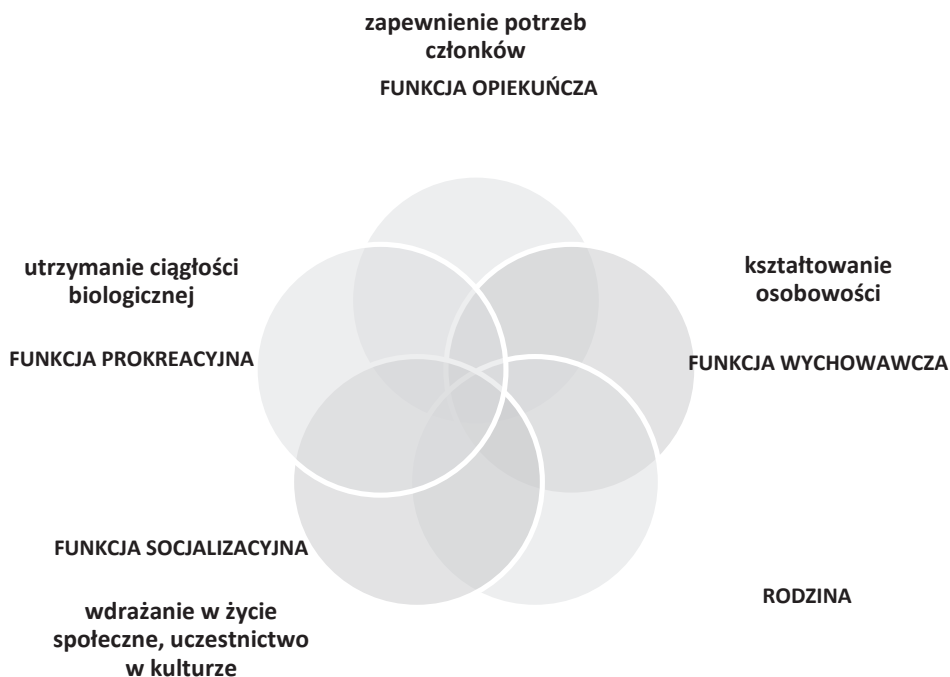
Wymienione grupy zadań obejmują wszystkie sfery rozwoju dziecka: fizyczną, psychiczną, intelektualną, społeczną, kulturalną i duchową.

Uszczegółwiając zadania rodzin wielodzietnych chciałabym odnieść się również do wspomnianej we wcześniejszych rozważaniach typologii rodzin McCubbin [1989].

Pragnę uwidocznic, iż wśród współczesnych rodzin wielodzietnych występują nie tylko te objęte pomocą, wobec których skierowane są działania socjalne, ale

również rodziny nie wymagające pomocy. Zadania rodzin wielodzietnych w aspekcie wspomnianych, podstawowych funkcji i modeli można przedstawić w postaci graficznej (schemat 1).

Schemat 1. Główne zadania wynikające z funkcji rodzin wielodzietnych

Analizując powyższy schemat można wnioskować, iż środowisko rodziny wielodzietnej spełnia ważne z punktu widzenia socjalizacji dziecka funkcje, z którymi wiążą się następujące zadania:

- poznawcze – dotyczące poznawania pojęć, treści, zachowań, otaczającej rzeczywistości zarówno społecznej, jak i przyrodniczej, technicznej, itp.,
- emocjonalne – związane z zaspokajaniem potrzeb bezpieczeństwa, miłości, więzi, uznania, kontaktu społecznego,
- opiekuńczo-usługowe – dotyczące zapewnienia wszystkim członkom rodziny codziennych usług, opieki fizycznej,
- uspołeczniające – wprowadzające członków rodziny (poczynając od chwili urodzenia) w życie społeczne, przekazywanie im wartości kulturalnych,
- przygotowujące – wdrażające w kreatywne życie i przyszłe zawody, kształtujące aktywny stosunek do pracy, zainteresowania zawodowe, także poprzez preorientację zawodową i szkolną,

- stymulujące rozwój zainteresowań, zamiłowań i zdolności dzieci,
- organizacyjne, zwłaszcza w kreowaniu sytuacji wychowawczych dla dziecka w rodzinie i poza nią.

Zadania te sprowadzają się do bogatej sfery oddziaływań społeczno-wychowawczych rodziny wielodzietnej i są one ze sobą nierozzerwalne.

Mając na uwadze, znaczący wpływ pierwotnego środowiska, na procesy wychowania i socjalizacji dziecka, pragnę zaznaczyć, iż wszystko to, czego nauczy się dziecko w najmłodszy wiek, jest dziełem jego matki, ojca i najbliższych członków rodziny. Pozytywny wpływ na rozwój dziecka w rodzinie wielodzietnej wywierają postawy wzajemnej życzliwości wobec siebie wszystkich członków rodziny, choć bywają wśród nich i takie, gdzie występują niekorzystne postawy wzajemnej wrogości, czy konfliktowej atmosfery domowej.

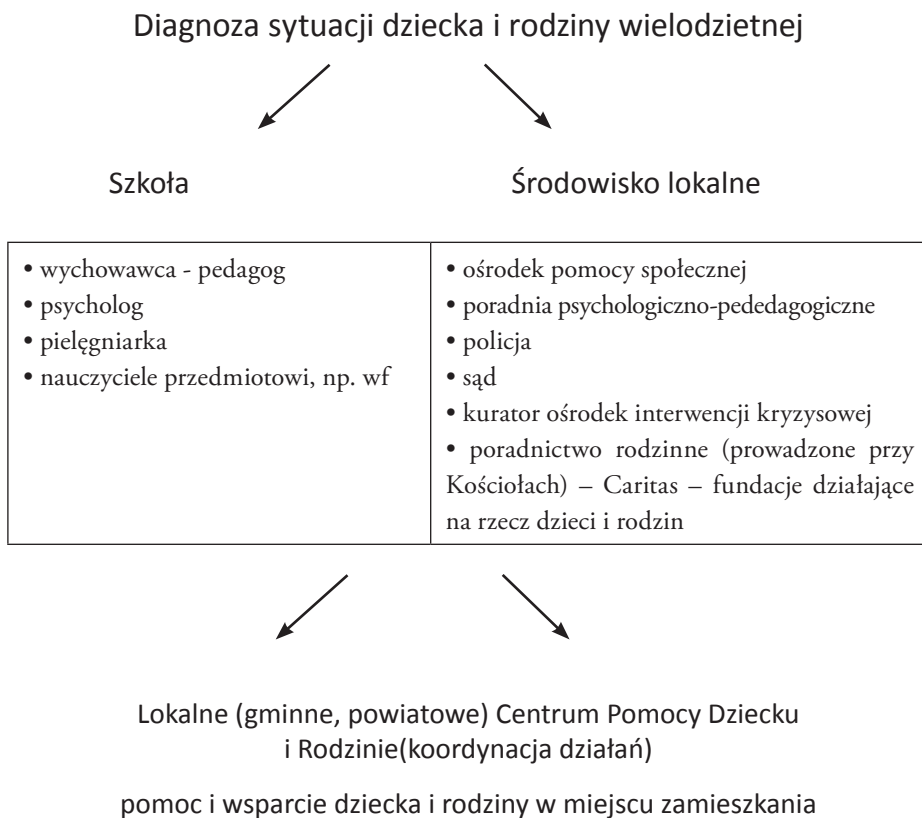
5. Propozycje pomocy dzieciom z rodzin wielodzietnych

Warunki życia dzieci z rodzin wielodzietnych są troską wielu subdyscyplin naukowych: socjologii, pedagogiki, polityki społecznej i innych.

W literaturze pedagogicznej, mówiąc o sytuacji dzieci ze środowisk wielodzietnych (ich warunkach życia i edukacji), używa się sformułowania „dzieciństwo nierównych szans”, gorsze dzieciństwo [Matyjas, 2008]. Dzieciństwo jest wypadkową czynników rodzinnych, społecznych, edukacyjnych i od ich jakości zależy jakość dzieciństwa. Dlatego dzieciom z terenów wiejskich należy pomóc: poprzez założenia polityki rodzinnej (wyrównanie nieuzasadnionych dysproporcji między rodzinami, stwarzanie im równych szans i asekurowanie w obliczu różnych ryzyk życiowych), poprzez pomoc społeczną i pracę socjalną z rodziną potrzebującą pomocy (ubóstwo, bezrobocie, niepełnosprawność, bezradność w sprawach opiekuńczo-wychowawczych) oraz różne formy wsparcia rodziny (emocjonalnego, wartościującego, instrukturalnego, informacyjnego, duchowego tj. psychiczno-rozwojowego), poprzez pedagogiczną pomoc dzieciom (realizowanie programów naprawczych i wspierających).

Propozycję modelu wsparcia dziecka w rodzinie przedstawia poniższy schemat.

Schemat 2. Propozycja modelu wsparcia dziecka w rodzinie wielodzietnej

Źródło: B. Matyjas, Dzieciństwo w kryzysie. Etiologia zjawiska, Wyd. Akademickie „Żak”, Warszawa 2008, s. 389.

Propozycją pomocy dziecku i rodzinie jest Karta dużych rodzin.

Pomoc w wyrównywaniu szans edukacyjnych oferują także organizacje pozarządowe, fundacje i stworzone przez nie programy, m.in. program „Równe Szanse”, „Skrzydła” „Szkoły Jagiellońskie” i inne.

Należy podkreślić, że nowe warunki wyrównywania szans edukacyjnych tworzy integracja Polski z Unią Europejską i związana z tym dostępność do dużych środków finansowych. Aby mogły być jak najlepiej wykorzystywane niezbędne jest opracowanie socjalnego planu działania.

Rekomendacje dotyczące różnych kierunków i form pomocy rodzinie i dziecku zawarte zostały w poniższym zestawieniu.

Zestawienie 1. Wnioski i rekomendacje dotyczące pomocy dziecku i rodzinie

Czynniki makrospołeczne	Czynniki mikrospołeczne
<p>Założenia reformy opieki nad dzieckiem i rodziną:</p> <ul style="list-style-type: none"> - oparcie systemu na konstytucyjnej zasadzie pomocniczości - personalistycznej koncepcji człowieka - wiedzy o potrzebach emocjonalnych i rozwojowych dziecka - wykorzystanie doświadczeń demokratycznych państw zachodnich (tendencji i doświadczeń) - zmniejszenie liczby placówek stałego pobytu oraz liczby dzieci w tych placówkach - zmniejszenie populacji dzieci i młodzieży umieszczanych poza rodziną - tworzenie małych i różnorodnych form opieki - rozwój perspektywy ekologicznej (uwzględnienie pochodzenia dziecka, relacji z rodziną oraz jego środowiska społecznego i kulturalnego) - systemowe podejście do opieki nad dzieckiem - profesjonalizacja pracy z dzieckiem i rodziną - kontrola jakości (ewaluacja) - zróżnicowanie form pomocy i wsparcia dziecka i rodziny - umocowanie założeń reformy w dokumentach normatywnych: Konwencja o prawach dziecka, Konstytucja RP, Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Ustawa o pomocy społecznej i inne - nakłady finansowe na reformę (w tej chwili niewielkie przyczyniające się raczej do dysfunkcji systemu) 	<p>Wsparcie rodziny w środowisku lokalnym, zapobieganie przemocy i zaniedbywania dzieci.</p> <p>Podejmowanie interwencji w sytuacji zagrożenia dobra dziecka.</p> <p>Zapewnienie tymczasowej lub stałej opieki nad dzieckiem pozbawionym środowiska rodzinnego.</p> <p>Poprawa poziomu opieki nad dziećmi w rodzinach i środowisku lokalnym:</p> <ul style="list-style-type: none"> - profesjonalna diagnoza sytuacji dziecka (dzieci) w rodzinie - tworzenie programów pomocy dzieciom i rodzinom w środowisku lokalnym - położenie akcentu na profilaktykę - współpraca z rodzinami – rozpoznanie potrzeb dzieci, rzecznictwo w ich sprawach (szkoła, ośrodek pomocy społecznej, poradnia psychologiczno-pedagogiczna i inne) - odpowiedzialność za dobrostan i bezpieczeństwo dzieci i młodzieży w rejonie - wspieranie rodzin w wychowaniu dzieci, ułatwienie dostępu do usług specjalistycznych, poradnictwo - tworzenie rejestru dzieci zagrożonych - budowanie sieci wsparcia wokół rodziny - przygotowanie i realizacja planu opieki, pomocy i wsparcia dla rodziny i dziecka - koordynacja pomocy (rodzina, szkoła, instytucje pomocy) - pedagogiczne - bezpośrednia pomoc w domu (nauka, prowadzenie gospodarstwa domowego: organizacja dnia, wypełnianie obowiązków względem dzieci, umiejętność dysponowania finansami i inne) - monitorowanie pobytu dziecka w domu rodzinnym

Czynniki makrospołeczne	Czynniki mikrospołeczne
<ul style="list-style-type: none"> - uznanie za nadrzędną tezę, że dziecku należy pomóc w jego środowisku życia, tj. rodzinie-kryzys dzieciństwa jest następstwem kryzysu w rodzinie - uznanie praw dziecka: - do wychowania w rodzinie naturalnej, a w przypadku wychowania dziecka poza rodziną do rodzinnych form opiekizastępczej - zapewnienie stabilnego środowiska wychowawczego - utrzymywanie osobistych kontaktów z rodziną - powrotu do rodziny naturalnej - ochrony przed ponижającym traktowaniem i karaniem - usprawnienie systemu orzecznictwa sądowego w sprawach dotyczących dzieci oraz koordynacja działań wszystkich instytucji odpowiedzialnych za organizowanie systemu opieki nad dzieckiem <p>Opracowanie założeń polityki prorodzinnej (proces w toku) i wdrożenie go do praktyki (akty wykonawcze)</p>	<p>Dążenie do zmniejszenia liczby dzieci w placówkach opiekuńczo wychowawczych i rozwijanie rodzinnych domów dziecka</p> <ul style="list-style-type: none"> - tworzenie warunków do reintegracji z rodziną - faktyczne zaangażowanie placówki (dyrekcja, wychowawcy, pedagog i pracownik socjalny) w pracę z dzieckiem i rodziną - cierpliwość, konsekwencja i upór w prowadzeniu zajęć – spotkań z rodzicami i uświadamianie im zmian w funkcjonowaniu rodziny w celu powrotu dziecka do domu - współpraca z innymi instytucjami pomocy dziecku i rodzinie (kurator, pracownik socjalny) - wsparcie rodziny (prawne, psychologiczne, poradnicze, pedagogiczne) - bezpośrednia pomoc w domu (nauka, prowadzenie gospodarstwa domowego: organizacja dnia, wypełnianie obowiązków względem dzieci, umiejętność dysponowania finansami i inne) - monitorowanie pobytu dziecka w domu rodzinnym

Źródło: B. Matyjas, *Dzieciństwo w kryzysie. Etiologia zjawiska*, Wyd. Akademickie „Żak”, Warszawa 2008: 387–388.

6. Podsumowanie

Konkludując rozważania nad funkcjami i zadaniami rodzin wielodzietnych należy podkreślić, iż zapewnienie wszystkim członkom rodziny wielodzietnej, szczególnie dzieciom, osobom chorym, codziennych usług, opieki, potrzeb biologicznych i materialnych w określonych sytuacjach życiowych jest nierozdzielne z prawidłowym rozwojem i funkcjonowaniem gimnazjalisty. Wypełniając poszczególne zadania, rodzice mają wpływ na jego rozwój intelektualny i społeczny. Mogą oni wówczas ustawicznie przekazywać normy, prawidłowy język, podstawowe zasady zachowania, obowiązujące w danym społeczeństwie zwyczaje, obyczaje, przygoto-

wywać własne dzieci do pełnienia późniejszych ról społecznych, kształtować ich wartości moralno-społeczne.

Oczywiście zakres i charakter wyżej wymienionych zadań i odpowiedzialności wychowawczej rodziny zmienia się w różnych okresach rozwoju dziecka. Jest on specyficzny wobec dziecka będącego w okresie adolescencji, kiedy to zwiększa się rola pozarodzinnych środowisk wychowawczych.

Słowa kluczowe: Rodzina wielodzietna, funkcje, zadania, opieka rodzicielska, socjalno-emocjonalna sytuacja dzieci w dużych rodzinach

Keywords: multichild family/ home, parental care, socio-emotional situation of children in multichild families

Bibliografia

Adamski F., *Rodzina* [w:] *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, T. Pilch (red.), Wyd. Akademickie „Żak”, Warszawa 2006, t. V.

Balcerzak-Paradowska B., *Rodzina i polityka rodzinna na przełomie wieków. Przemiany, zagrożenia, potrzeba działań*, Wyd. IPiSS, Warszawa 2004.

Cudak H., *Szkice z badań nad rodziną*, Wydawnictwo WSP im. Jana Kochanowskiego, Kielce 1995.

Cudak H., *Znaczenie rodziny w rozwoju i wychowaniu małego dziecka*, Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej, Warszawa 1999.

Domalewski J., *Rodzina wiejska* [w:] *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, T. Pilch (red.), Wyd. Akademickie „Żak”, Warszawa 2006, t. V.

Forma P., *Rodzina wielodzietna* [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, T. Pilch (red.), suplement, Wyd. Żak, Warszawa 2010.

Forma P., *Rodzina wielodzietna jako środowisko wychowawczo-edukacyjne. Diagnoza i możliwości wsparcia (na przykładzie województwa świętokrzyskiego)*, Wyd. Impuls, Kraków 2011.

Forma P., *Uwarunkowania realizacji funkcji opiekuńczo-wychowawczej w rodzinach wielodzietnych* [w:] *Opieka i wychowanie w rodzinie, szkole i środowisku*, B. Matyjas, R. Stojcka-Zuber (red.), Wyd. AŚ, Kielce 2007.

Kawula S., Brągiel J., Janke A.W., *Pedagogika rodziny*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 1998.

Kazubowska U., *Rodzina i dziecko w kontekście transmisji kulturowej – analiza i próba diagnozy* [w:] J. Nikitorowicz, *Rodzina wobec wyzwań edukacji międzykulturowej*, Wyd. Trans Humana, Białystok 1997.

Leśniak A., Dobrzyńska- Masterhazy A., *Rodziny w kryzysie: diagnoza i interwencja kryzysowa* [w:] *Wybrane zagadnienia interwencji kryzysowej. Poradnik dla pracowników socjalnych*, wybór i opracowanie, red. W. Badura-Madej, Wyd. Interart,

Warszawa 1996.

Matyjas B., *Dzieciństwo w kryzysie. Etiologia zjawiska*, Wyd. Akademickie „Żak”, Warszawa 2008.

McCubbin M.A., McCubbin H.I., *Theoretical Orientations to Family Stress and Coping* [w:] *Treating Stress in Families*, Ch. Figley (red.), Brunnel/Mazel publishers, New York 1989.

Śpiczko H., *Opiekuńcze problemy współczesnej rodziny* [w:] *Funkcje wychowawcze współczesnej rodziny*, Wyd. UW, Białystok 1981.

Tyszka Z., *Socjologia rodziny*, Wyd. PWN, Warszawa 1979.

Pielkowa J. A., *Rodzicielskie troski*, Wyd. PWN, Warszawa 1988.

Rodzewicz A., *Funkcje współczesnej rodziny*, „Rodzina i Szkoła” 1980, nr 9.

Ziemska M., *Stosunki międzyosobowe w rodzinach dwu- i trzypokoleniowych* [w:] *Kobieta współczesna*, M. Sokołowska (red.), Wyd. Warszawa 1996.

Ziemska M., *Rodzina i dziecko*, Wyd. PWN, Warszawa 1986.

Żebrowski J., *Współczesne przeobrażenia w funkcjonowaniu rodziny polskiej* [w:] *Rodzina polska na przelomie wieków. Przeobrażenia zagrożenia, patologia*, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2001.